

การสัมมนาวิชาการประจำปี 2544

เรื่อง

ยุทธศาสตร์การขจัดปัญหาความยากจน

ทุนทางสังคมกับความยากจน
(*Social Capital and Poverty*)

โดย

อัมมาร สยามวาลา

สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย

ร่วมจัดโดย

มูลนิธิชัยพัฒนา

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สำนักงานประมง

และ

สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย

สารบัญ

	หน้า
1. ทูนทางสังคมคืออะไร.....	1
2. ทูนทางสังคมกับความยากจน.....	5
บรรณานุกรม	7

SOCIAL CAPITAL AND POVERTY

Ammar Siamwalla

Abstract

The concept of social capital advanced in this paper rests on the idea of trust. It is generally believed that when a group of individuals engage in cooperative activities – activities in which there are possibilities of free-riding – over a long period, they do not always take advantage of one another as would be predicted if they were behaving opportunistically. Instead they learn to trust one another, and in doing so, they enhance the group's productivity and/or welfare. To the extent that individuals have to “invest” in this relationship by not acting opportunistically in the short run, and to the extent that they gain future benefits in the long run, this sort behavior is similar to other forms of capital, hence the term social capital.

The following observations are made on the notion of social capital:

- Social capital is potentially a quantitative concept: it makes sense to say one group has more social capital than another, and therefore can more easily engage in productive collective activity. The quantitateness is only potential, however. The present state of knowledge prevents precise quantification.
- Social capital, unlike physical capital, appreciates rather than depreciates with constant use.
- Because the quantity of social capital rests on past use, the history of a group or a society matters.
- Social capital is usually not additive, unlike physical or financial capital. When two firms are merged, the capitals of the two firms are added together to obtain the capital of the merged entity, but when two groups are combined, the social capital of the merged entity may not be the sum of those of the two groups. On the contrary, if these two groups have had a history of hostile relationships with each other, the combined social capital may be considerably reduced.
- To the extent that most societies have hierarchies of groups, with smaller groups (villages) forming part of a larger ones (province or region or nation), the preceding observation requires that statements regarding social capital should specify clearly the level of the group referred to.
- One factor that leads to a low level of social capital is the degree of inequality. In many cases strong social capital, if it is confined only to the better off may exclude the poor, and reinforces the poverty.

In Thailand, inequality has led to a different form of social capital, namely that embedded in patron-client relationships. These relationships embed a form of social capital in that they also rests on trust arising from non-opportunistic behavior over a long period. But unlike the form of social capital described in previous paragraphs, patron-client relationships are primarily between two individuals and reflect asymmetric power. It can be regarded as exploitative in certain contexts, and to that extent, it tends to reinforce the inequality (or to use the Marxist term it reproduces the inequality). Nevertheless it can be regarded as a form of capital because even clients value such relationships as it provides them with protection.

In Thailand, economic growth over the last four decades has increased inequality, particularly in rural areas (even though it may have reduced poverty). This arises both from the growing importance of markets and the growing intrusion of the State into rural communities. The three factors: increased inequality, the growing roles of the market and of the state have combined to lessen social capital among rural communities. Increasing stratification have also led to the exclusion of the poor from benefiting from the collective activities of their communities. In many cases the transformation of communal relationships into patron-client relationships may have ameliorated the pain of exclusion somewhat, but may have led to a higher degree of social inequality, and a reinforcement of the stratification.

ทฤษฎีทางสังคมกับความยากจน

อัมมาร สยามวาลา *

“ทฤษฎีทางสังคม” เป็นศัพท์ใหม่ที่เพิ่งมาเริ่มใช้กันในวงการสังคมศาสตร์ ในระยะยี่สิบปีที่ผ่านมา และเป็นศัพท์ที่ใช้กันโดยมีหลากหลายความหมาย เพราะเหตุว่า “ทฤษฎีทางสังคม” เป็นศัพท์ใหม่ ยังไม่ถูกฝนจนเป็นแนวความคิดที่คมชัดสามารถนำมาใช้ในการวิเคราะห์คำถามต่างๆ เกี่ยวกับสังคมได้ ให้เป็นที่เข้าใจและยอมรับกันได้ในวงกว้าง

“ความยากจน” ก็เป็นศัพท์ที่มีปัญหาเช่นเดียวกัน แต่สืบเนื่องมาจากคนละสาเหตุกัน ในขณะที่ “ทฤษฎีทางสังคม” เป็นศัพท์เชิงเทคนิค ที่จะต้องมีอธิบายกันก่อนที่จะนำมาใช้ คำว่า “ความยากจน” นั้นเป็นคำสามัญธรรมดา ที่ทุกคนคิดว่ามีความเข้าใจ แต่ปัญหาคือ ความเข้าใจของแต่ละคนนั้นแตกต่างกันมาก ด้วยเหตุฉะนั้น คำถามที่ดูง่าย ๆ เช่น “ในระยะสามหรือสี่สิบปีที่ผ่านมา ประเทศไทยมีคนจนน้อยลงหรือมากขึ้น” ก็จะมีคำตอบที่แตกต่างกัน แล้วแต่นิยามที่คนตอบจะใช้

บทความนี้เน้นประเด็นเรื่องทฤษฎีทางสังคม ในส่วนแรกจะเริ่มด้วยการอธิบายและใช้นิยามหนึ่งของ “ทฤษฎีทางสังคม” จากนั้น จะนำเอาแนวความคิดดังกล่าวมาใช้วิเคราะห์ปัญหาความยากจนโดยจะไม่ใช้เวลาในการที่จะเจงนิยามต่างๆ ของ “ความยากจน” หรือจะโน้มน้าวให้ผู้อ่านคล้อยตามกับนิยามใดนิยามหนึ่ง

1. ทฤษฎีทางสังคมคืออะไร

“ทฤษฎีทางสังคม” เป็นศัพท์ที่ถูกนำมาใช้โดยนักสังคมศาสตร์แขนงต่างๆ โดยเริ่มจากนักสังคมวิทยา และตามด้วยนักรัฐศาสตร์¹ โดยมีนักเศรษฐศาสตร์สังเกตการณ์ดูอย่างห่างๆ² บทความนี้ได้คัดเลือกเอาแต่แนวความคิดบางอย่างจากงานที่หลากหลาย และที่ยังไม่ตกผลึกที่เดียวกัน โดยเน้นเอาความสอดคล้องกับสภาพข้อเท็จจริงในประเทศไทยเป็นเกณฑ์ในการคัดเลือก

* ดร. อัมมาร ดำรงตำแหน่งนักวิจัยเกียรติคุณ สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย

¹ Dasgupta and Serageldin (1999) ได้รวบรวมบทความเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ โดยรวมบทความของ Coleman ตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1988 ซึ่งเป็นบทความแรกที่เริ่มนำเอาเรื่อง social capital มา และบ่งชี้ว่า social capital มีผลกระทบต่อความสำเร็จของเด็กในการเล่าเรียนในโรงเรียน นอกจากนี้ Putnam (1993) ได้วิเคราะห์ข้อแตกต่างในสังคมอิตาลีในภูมิภาคต่างๆ อย่างละเอียด และมีผลกระทบต่อรัฐบาลท้องถิ่นอย่างไร งานชิ้นนี้ได้รับการยกย่องว่าเป็นงานเขียนชั้นครู (classic) ในเรื่อง social capital

² บทความโดยนักเศรษฐศาสตร์ใน Dasgupta and Serageldin (1999) จะมีความเห็นว่าแนวความคิดเรื่อง social capital จะไม่ช่วยให้การวิเคราะห์ปัญหากระจ่างขึ้นแต่อย่างใด และอาจทำให้สับสนมากขึ้นก็ได้ (ดูบทความของ Arrow และ Solow ในหนังสือเล่มเดียวกัน)

นิยามของ “ทุนทางสังคม” ที่จะนำเสนอเริ่มจากข้อสังเกตพื้นฐานว่า มนุษย์เป็นสัตว์สังคมในการกล่าวถึง มนุษย์เป็นสัตว์สังคมนั้น มิได้หมายความว่า มนุษย์นั้นมีความจำเป็นที่จะต้องอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนใหญ่เล็ก ในขั้นต้นจะเน้นชุมชนขนาดเล็กในชนบท ชุมชนเมือง ซึ่งต่อมารวมเป็นรัฐประชาชาติ เป็นเรื่องก็ตามมาภายหลัง ในที่นี้จะเห็นว่า ชุมชนเกิดขึ้นเพราะมนุษย์จำเป็นต้องมีกิจกรรมร่วมกัน กิจกรรมร่วมกันนี้อาจเป็นกิจกรรมที่มีนัยทางเศรษฐกิจ เช่นในการที่จะต้องสร้างและบำรุงรักษาเหมืองฝาย หรืออาจมีนัยทางศาสนา เช่นการสร้างวัด หรืออาจเป็นกิจกรรมที่มีนัยในด้านความมั่นคง เพราะมนุษย์จำเป็นต้องร่วมกันจัดระบบป้องกันตนเองจากภัยที่คุกคามจากภายนอก เมื่อตั้งเป็นชุมชน จะด้วยเหตุผลใดก็ตาม ทักษะในการบริหารจัดการกิจกรรมด้านใดด้านหนึ่งอาจขยายไปยังกิจกรรมด้านอื่นๆ หลายด้านพร้อมๆ กันได้

กิจกรรมร่วมกันดังกล่าวเหล่านี้ในหลายสังคมเป็นกิจกรรมที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการมาเป็นเวลานาน แต่ก่อนที่จะเกิดรัฐขึ้นมาได้นั้น หลายสังคมโดยเฉพาะสังคมที่อยู่ในชนบท ก็ต้องชวนช่วยจัดกิจกรรมหลายๆ อย่างร่วมกันเพื่อความอยู่รอด และแม้กระทั่งเมื่อมีรัฐแล้ว หลายสังคมก็ต้องจัดกิจกรรมร่วมกันเพื่อจะต้องติดต่อหรือส่งส่วยให้กับรัฐหรือบุคลากรของรัฐ

กิจกรรมที่กล่าวถึงมาแล้วนี้ต้องสิ้นเปลืองทรัพยากร ซึ่งในหลายกรณีทรัพยากรเหล่านี้ก็เป็นของปัจเจกจำเป็นต้องหยิบยืมมาหรือยึดมาเพื่อกิจกรรมร่วม และหากชุมชนนั้นมีทรัพยากร (เช่นน้ำหรือที่ดิน) ร่วมกัน นอกจากจะมีการใช้ทรัพยากรร่วมกันเพื่อให้ได้มาซึ่งวัตถุประสงค์หรือบริการแล้ว บางครั้งชุมชนจะต้องมีระบบการจัดการเพื่อให้ปัจเจกตัดวงทรัพยากรที่มีอยู่ เพื่อนำไปใช้ในกิจกรรมของตนและของครอบครัวอย่างพอเพียง ภาระที่เกิดจากการทำกิจกรรมและประโยชน์ที่ได้มา จะต้องแบ่งปันกันในระหว่างปัจเจกที่เป็นองค์ประกอบของสังคมนั้นๆ ปัจเจกต่างๆ จะอยู่ร่วมชุมชนกันได้ก็ต่อเมื่อปัจเจกจะไม่เอาใจเอาเปรียบซึ่งกันและกัน ดังนั้นทุกชุมชนจะสร้างกติการ่วมกัน (ซึ่งอาจจะเขียนขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ส่วนใหญ่เป็นความเข้าใจร่วมกัน) อันเกิดจากการทำกิจกรรมร่วมกันอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน กติกาของชุมชนที่เข้มแข็งคือจะเป็นกติกาที่ไม่มีอ้างอิงกันบ่อยๆ แต่ได้ฝังจิตฝังใจคนในชุมชน คำว่า “ทุนทางสังคม” นั้นก็คือความไว้วางใจกันที่เกิดขึ้นในหมู่คนที่ทำกิจกรรมร่วมกัน และแบ่งปันทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันและแบ่งปันประโยชน์ที่ได้มาเหล่านี้อย่างเป็นทางการ ความเป็นธรรมที่ว่านี้เป็นความเป็นธรรมในกรอบและความเข้าใจร่วมกันของสมาชิกในชุมชนนั้นๆ

ชุมชนที่สมาชิกหวาดระแวงซึ่งกันและกันก็จะมีทุนทางสังคมในระดับที่ต่ำ สังคมที่มีทุนทางสังคมในระดับต่ำ นอกจากจะต้องใช้เวลาในการพิพาท หรือไกล่เกลี่ยการพิพาทกันดังกล่าว จะขาดความสามารถในการริเริ่มทำกิจกรรมใหม่ๆ หรือจะแก้ปัญหาใหม่ๆ ที่มากระทบกระทั่งสังคมนั้นๆ ได้ ทั้งนี้เพราะกิจกรรมใหม่ๆ หรือสถานการณ์ใหม่ๆ ล้วนแล้วแต่จะต้องสร้างกฎกติกาใหม่ และถ้าไม่ไว้วางใจกันแล้ว ต่างฝ่ายต่างก็จะคิดว่าคนอื่นจะพยายามเอาเปรียบตน ในยุคที่สภาพแวดล้อมของชุมชนในมิติต่างๆ มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ความสามารถของชุมชนที่จะปรับตัวเข้ากับปรากฏการณ์ใหม่ๆ ที่มากระทบชุมชนก็ขึ้นอยู่กับทุนทางสังคมเช่นกัน

จะเห็นได้ว่า การกล่าวว่าสังคมใดมีทุนทางสังคมในระดับต่ำ สังคมใดมีทุนทางสังคมในระดับสูง มีมาก มีน้อย หาได้เป็นเรื่องไร้สาระเลยทีเดียวไม่ การศึกษาหมู่บ้านและชุมชนในประเทศไทยก็ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ชุมชนต่าง ๆ นั้นมีความแตกต่างกันมาก ในบางหมู่บ้านนั้นผู้คนรักใคร่กลมเกลียวกันดี หากจะเริ่มกิจกรรมใดๆ ก็พอที่จะหาผู้นำที่เป็นที่ยอมรับของคนในสังคมได้ไม่ยากนัก แต่บางหมู่บ้านนั้นก็แตกเป็นก๊กเป็นเหล่า การจะให้ทำอะไรร่วมกันเป็นเรื่องที่ค่อนข้างยาก และถ้าเจ้าหน้าที่ของรัฐพยายามสวมโครงการบางอย่างลงไป โดยแต่งตั้งผู้นำ (เช่นผู้ใหญ่บ้าน) ให้เป็นผู้จัดการ ก็มีโอกาสสูงที่ผู้นำดังกล่าวจะใช้อำนาจที่ได้มาผันทรัพยากรเข้าหาตนหรือพรรคพวกของตน

สรุปได้ว่า ทุนทางสังคมเป็นตัวแปรเชิง “กึ่งปริมาณ” ที่พอจะกล่าวได้ว่าชุมชนหนึ่ง ๆ มีมากหรือน้อย แต่ในสภาพความรู้ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มิได้เป็นตัวแปรที่มีความคมชัดที่วัดออกมาได้ว่า ชุมชน ก. มีทุนทางสังคม 2.5 เท่าของชุมชน ข. แต่กระนั้นก็ตาม แม้ว่า เราจะไม่สามารถวัดทุนทางสังคมเป็นตัวเลขได้ เหมือนกับทุนประเภทอื่นๆ แต่ว่าปัจจัยใดทำให้สังคมใดหรือชุมชนใดมีทุนทางสังคมมากหรือน้อย (อย่างหยาบๆ) ก็ยังเป็นเรื่องที่น่าศึกษาวิจัยต่อไปอย่างละเอียด

คำถามที่ตามต่อมาก็คือ ทุนทางสังคมนั้นเป็น “ของ” ใคร? ทุนทางสังคมนั้น น่าจะเป็นของชุมชน หรือของส่วนรวม เพราะถ้ามีทุนทางสังคมเพิ่มขึ้น สังคมนั้นๆ จะสามารถทำให้ชุมชนโดยรวมทำกิจกรรมร่วมกันโดยมีประสิทธิภาพเพิ่มขึ้นได้ เป็นประโยชน์แก่ทุกคน มิใช่แก่คนใดคนหนึ่ง แต่พึงเป็นที่เข้าใจว่า สมาชิกของสังคมบางคนอาจมีโอกาสดู “เข้าถึง” หรือได้ประโยชน์จากทุนทางสังคมแตกต่างจากคนอื่น

คำว่า “สังคม” ที่ใช้กันมานั้นหมายถึงสังคมในระดับใด ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ได้นำเอา “ทุนทางสังคม” เป็นเครื่องมือวิเคราะห์สังคมนั้นๆ เป็นชุมชนที่ผู้คนเห็นหน้ากันและรู้จักกันโดยตรง คำว่า “ไว้วางใจ” กันก็บ่งบอกถึงความสัมพันธ์ที่ปัจเจกมีต่อกันโดยตรงแล้ว ทั้งนี้มิได้หมายความว่า จะไม่สามารถใช้แนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมวิเคราะห์สังคมนั้นในระดับสูงกว่านั้นได้ แม้กระทั่งงานเขียนระดับครูอย่างเช่น Putnam (1993) ก็วิเคราะห์ทุนทางสังคมในแคว้นต่างๆ ในอิตาลี โดยเปรียบเทียบความแตกต่างในระดับทุนทางสังคมในภาคเหนือและในภาคใต้ ในกรณีที่มีความสัมพันธ์ระหว่างคนแปลกหน้า เช่นนี้ ความไว้วางใจนั้นจะขยายความหมายไปถึงความไว้วางใจและความเชื่อมั่นในสถาบันต่างๆ ที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคนแปลกหน้าอีกด้วย เช่น รัฐบาล หรือรัฐบาลท้องถิ่น ธนาคาร กลไกตลาด การขยายความหมายดังกล่าว ย่อมทำให้แนวการวิเคราะห์สลับซับซ้อนขึ้นไปอีกหลายชั้น ดังนั้น การนำเอาแนวความคิดเรื่อง “ทุนทางสังคม” มาใช้นั้น ควรจะระบุถึงระดับของสังคมที่กล่าวถึงอย่างชัดเจน

เนื่องจากในขณะนี้ยังไม่มีผลงานวิจัยที่ได้ไปศึกษาเรื่องนี้ในประเทศไทยโดยใช้กรอบความคิดดังกล่าวอย่างจริงจัง ดังนั้น ข้อสังเกตต่างๆ ที่จะให้ในส่วนต่อไปนี้เป็นข้อสังเกตที่ได้จากประสบการณ์ในการศึกษาของผู้เขียนเอง และจากงานเก่าๆ ที่ได้ทำมาโดยเฉพาะในการศึกษาระบบสินเชื่อนอกระบบ ในขั้นนี้พึงให้ถือว่าข้อสังเกตเหล่านี้เป็นเพียงสมมุติฐาน (hypothesis) ที่จะต้องนำไปทดสอบกับข้อเท็จจริงอย่างละเอียดและกว้างขวางในอนาคต

1. ทุนทางสังคมเกิดขึ้นจากการมีกิจกรรมร่วมกันอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นทุนทางสังคมจึงแตกต่างจากสินค้าทุนโดยทั่วไป (เช่นเครื่องจักร หรืออาคารสถานที่) เพราะเหตุว่า ทุนโดยทั่วไปนั้นยังใช้อย่างเสื่อมลง

แต่การนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ นั้น ยิ่งใช้สังคมก็จะยิ่งเข้มแข็งขึ้น ในทางตรงข้าม หากมีกลไกอื่นเข้ามาทดแทนทุนทางสังคมมาใช้ ทำให้ไม่มีการใช้ทุนทางสังคม ทุนทางสังคมก็จะเสื่อมลง ดังเช่น หากฝ่ายในภาคเหนือถูกทดแทนโดยฝ่ายคอนกรีตที่ถาวรที่รัฐเป็นผู้ลงทุนและดูแล ชุมชนที่ได้ประโยชน์จากฝ่ายดังกล่าวก็จะไม่จำเป็นต้องร่วมลงแรงกันซ่อมแซมบำรุงรักษา ทุนทางสังคมนั้นก็เสื่อมลง

2. เนื่องจากทุนทางสังคมนั้นเกิดจากประวัติการทำกิจกรรมร่วมกัน การมีทุนทางสังคมมากหรือน้อย จึงเกิดจากเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่อาจต้องกินเวลา จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลันโดยนโยบายได้ไม่ถนัดนัก

3. การรวมทุนทางสังคมของหลายๆ ชุมชนมารวมกัน มิได้หมายความว่า กลุ่มชุมชนนั้นจะมีทุนมากขึ้น ในด้านนี้ ทุนทางสังคมก็แตกต่างไปจากทุนอื่นๆ โดยทั่วไป หากมีการควบรวมสองบริษัทเข้าด้วยกัน ทุนของสองบริษัทก็จะมีค่าเท่ากับผลบวกของสองบริษัทนั้น³ แต่ในกรณีของทุนทางสังคม หากได้เป็นเช่นนั้นเสมอไปไม่ ถ้าสองชุมชนมีเรื่องขัดแย้งกันอยู่ก่อนแล้ว การที่จะให้สองชุมชนนั้นมารวมกันทำอะไร อาจมีผลเป็นติดลบด้วยซ้ำไป ยิ่งถ้าสองชุมชนมีความเข้มแข็งอยู่แล้ว (คือมีทุนทางสังคมในตัวเองสูงอยู่แล้ว) และถ้ามีความขัดแย้งระหว่างกันอยู่แล้ว การรวมกันจะยิ่งทำให้ชุมชนทั้งสองพยายามใช้พลังของตนในการขับเคี่ยวกัน ก่อผลเสียให้แก่ส่วนรวม

4. จากข้อสังเกตที่ 3 จะเห็นได้ว่า การที่ทุนทางสังคมในระดับใดก็ตามมีความเข้มแข็ง มิได้หมายความว่า จะเป็นผลดีต่อสังคมในระดับที่สูงกว่านั้นเสมอไป ความเข้มแข็งดังกล่าวอาจถูกนำไปใช้ในเชิงกีดกัน หรือเป็นปฏิกิริยาต่อคนที่อยู่นอกชุมชนก็ได้

5. ปัจจัยที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ทุนทางสังคมอยู่ในระดับต่ำก็คือ ความแตกต่างกันภายในชุมชน ความแตกต่างกันนั้นอาจเป็นความแตกต่างในเผ่าพันธุ์ หรืออยู่ต่างเครือญาติกัน แต่ที่มีความสำคัญในโจทย์ของบทความนี้ คือความแตกต่างกันในฐานะความเป็นอยู่หรือชนชั้นภายในชุมชน แต่ในกรณีที่มีความแตกต่างในฐานะความเป็นอยู่นั้น ในสังคมไทยมีกลไกอีกประเภทหนึ่งที่มืองค์ประกอบที่กล่าวได้ว่าเป็นทุนทางสังคมชนิดหนึ่งเหมือนกัน นั่นก็คือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ทุนทางสังคมที่แฝงอยู่ในระบบอุปถัมภ์นั้น ก็เกิดจากความไว้วางใจที่มีระหว่างผู้อุปถัมภ์ (ซึ่งจะขอเรียกโดยย่อว่า “ลูกพี่”) กับผู้ที่ได้รับการอุปถัมภ์ (หรือ “ลูกน้อง”) เช่นเดียวกัน ความไว้วางใจนั้นเป็นความไว้วางใจที่ลูกพี่ให้กับลูกน้องมากกว่าในทางกลับกัน และลูกน้องต้อง “ลงทุน” ให้ความภักดีกับลูกพี่เป็นเวลาหนึ่ง เพื่อได้รับความไว้วางใจนั้น แต่เมื่อได้รับความไว้วางใจจากลูกพี่แล้ว ลูกน้องก็จะได้รับประโยชน์บางประการจากลูกพี่ ครอบครัวยังภักดีอยู่กับลูกพี่ ในกรณีนี้ กล่าวได้ว่า ผู้เป็นลูกน้องก็มีทุนทางสังคมประเภทหนึ่ง

แต่ข้อแตกต่างระหว่างทุนทางสังคมที่แฝงอยู่ในชุมชนที่เข้มแข็ง กับทุนทางสังคมที่แฝงอยู่ในระบบอุปถัมภ์นั้น สืบเนื่องมาจากความไม่สมดุลกันในความไว้วางใจ ซึ่งสืบเนื่องมาจากความเหลื่อมล้ำในอำนาจอีกด้วย ความไว้วางใจที่คนในชุมชนที่เข้มแข็งมีต่อกันนั้น เป็นความไว้วางใจที่ทัดเทียมกัน คือต่างฝ่ายต้อง

³ แม้กระทั่งในกรณีนี้ ประสพการณ์ในต่างประเทศก็ชี้ให้เห็นว่า หากแต่ละบริษัทมีทุนทางสังคมภายในบริษัท (ภาษาธุรกิจบริหารศาสตร์เรียกว่า มีวัฒนธรรมภายในบริษัท) ที่แตกต่างกัน การควบรวมกิจการก็อาจไม่ได้ผลเท่าที่ควรได้

ไว้วางใจเท่าเทียมกัน ถ้าแต่ละฝ่ายจะบิดพลิ้วไปจากกติกาสังคม ก็มีสิทธิ์ที่จะบิดพลิ้วเท่ากัน แต่ในระบบอุปถัมภ์นั้น ลูกพี่ต้องเป็นผู้ให้ความไว้วางใจ ถ้าลูกน้องบิดพลิ้วแล้ว ในระยะสั้น ลูกพี่จะได้รับความเสียหาย แต่จะถอนความไว้วางใจไปจากลูกน้อง การถอนความไว้วางใจดังกล่าวนี้จะสร้างความเสียหายให้กับลูกน้องในระยะยาวมากกว่าประโยชน์ที่ลูกน้องจะได้ในระยะสั้น⁴

ข้อแตกต่างประการที่สองระหว่างชุมชนที่เข้มแข็งกับระบบอุปถัมภ์คือ กรณีแรกเป็นความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนที่มีต่อกัน แต่ในกรณีหลังนั้น โดยเนื้อแท้แล้ว เป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนจริงอยู่ ลูกพี่แต่ละคนมักจะมีลูกน้องอยู่หลายคน และสามารถสร้างกลุ่มบริวารของตน เพื่อขยายฐานอำนาจของตนในการขบเกี่ยวกับลูกพี่อื่นๆ ในเวทีอีกระดับหนึ่ง แต่ลูกน้องแต่ละคนจะมาสร้างความสัมพันธ์กับลูกพี่เป็นรายๆ ไป และความสัมพันธ์ระหว่างลูกพี่และลูกน้องนั้นถือได้ว่าเป็นความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐาน

แต่ข้อแตกต่างที่สำคัญที่สุด ก็คือที่กล่าวตรงจุดที่เริ่มกล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ คือ ระบบอุปถัมภ์นั้นตั้งอยู่บนความเหลื่อมล้ำของสองฝ่าย ซึ่งความเหลื่อมล้ำดังกล่าวจะได้ถูกตอกย้ำ⁵ จากกิจกรรมที่ทำร่วมกัน ขณะที่ชุมชนที่มีความเข้มแข็งนั้นตั้งอยู่บนความสมดุลระหว่างทุกฝ่าย และจะยั่งยืนอยู่ได้ ตราบใดที่สังคมนั้นมีความเสมอภาคพอสมควร

2. ทูตทางสังคมกับความยากจน

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2501 เป็นต้นมา เมื่อจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ยึดอำนาจทางการเมือง และได้ปรับทิศทางนโยบายเศรษฐกิจให้เดินไปตามแนวทางที่เป็นมาอยู่จนปัจจุบัน คำถามหนึ่งที่นักวิชาการตั้งขึ้นมาเพื่อใช้ในการประเมินแนวนโยบายดังกล่าว ก็คือในช่วงกว่าสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ประเทศไทยได้ประสบความสำเร็จในการลด “ความยากจน” มากน้อยเพียงใด

ต่อคำถามนี้ นักเศรษฐศาสตร์ที่ไต่ให้เวลาในการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้อย่างละเอียด ก็ได้ให้คำตอบเกือบจะเป็นเสียงเดียวกันว่า “ความยากจน” ได้ลดลงอย่างต่อเนื่อง ยกเว้นช่วงประมาณปี 2528 (ตอนที่ราคาผลิตผลเกษตรตกต่ำมากเป็นพิเศษ อีกทั้งเศรษฐกิจภาคเมืองก็หยุดการขยายตัวไประยะหนึ่ง) และช่วงนับตั้งแต่วิกฤตปัจจุบันตั้งแต่ พ.ศ.2540 เป็นต้นมา ความต่อเนื่องยาวนานในการลดลงดังกล่าวทำให้ทั้งสัดส่วนและทั้งจำนวนประชากรที่อยู่ภายใต้สถานะ “ความยากจน” นั้นลดลงอย่างชัดเจน สถิติข้อมูลที่บ่งชี้ถึงข้อเท็จจริงที่นักเศรษฐศาสตร์ใช้กันมาโดยตลอดก็คือระดับรายได้ แต่ถ้าสังเกตข้อมูลทางอ้อมด้านอื่นๆ (เช่น อัตราการตายของทารก) สถิติเหล่านี้ก็จะบ่งชี้ไปในทิศทางเดียวกัน

ต่อคำถามเดียวกันนี้ ฝ่ายที่ไม่ใช่เศรษฐศาสตร์ ก็มักจะให้คำตอบเกือบจะเป็นเสียงเดียวกันว่า กระบวนการพัฒนาที่ริเริ่มตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ได้ประสบแต่ความล้มเหลว คนรวยก็รวยขึ้น และคนจน

⁴ ในทางเทคนิค ทูตทางสังคมเกิดขึ้นได้ในสถานการณ์ที่เป็นเกมที่เรียกกันว่า Prisoner's Dilemma ในชุมชนที่ทุกคนมีความทัดเทียมกันนั้น เกมดังกล่าวจะเป็นเกมที่ symmetric แต่ในระบบอุปถัมภ์ เกมดังกล่าวจะไม่ symmetric

⁵ ภาษามาร์กซิสต์จะเรียกว่า ถูกผลิตซ้ำ

ก็จกลงไปเรื่อยๆ เสียงดังกล่าวนี้อาจได้เป็นแต่เสียงเฉพาะของนักวิชาการเท่านั้น แต่เป็นเสียงที่มีจากคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนทั้งในชนบทและในเมืองอีกด้วย

เมื่อสองฝ่ายมีความคิดเห็นในเรื่องเดียวกันที่ตรงกันข้ามกันเช่นนี้ และเป็นความคิดเห็นที่แต่ละฝ่ายยึดถือด้วยความจริงจังอีกด้วย ย่อมแสดงว่า คำถามที่ตั้งขึ้นมานั้นไม่ใช่คำถามเดียวกัน แต่เป็นคนละคำถามกัน เพราะ “ความยากจน” ที่ใช้กันโดยสองฝ่ายนั้นสื่อความหมายต่างกัน ความหมายที่นักเศรษฐศาสตร์ให้กับคำนี้ เป็นความหมายที่แคบกว่า แต่มีข้อดีตรงที่มันสื่อสิ่งที่นำไปวัดได้ และพิสูจน์ให้เห็นได้ แต่ความหมายที่ฝ่ายอื่นๆ มีนั้นกินความกว้างกว่า และในบางกรณีอาจลึกกว่าด้วย แต่เป็นเรื่องที่พิสูจน์กันยาก

แต่สิ่งที่ทั้งสองฝ่ายเห็นพ้องต้องกันก็คือ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ รายได้ของคนไทยนั้นได้เสื่อมลงมากขึ้นอย่างชัดเจน ความเสื่อมลงที่เพิ่มขึ้นนั้น อาจทำให้ความรู้สึกของผู้ที่มีรายได้ต่ำรู้สึกจกลงทั้งๆ ที่รายได้ของตนมิได้ลดลง บางครั้งอาจเพิ่มขึ้นด้วยซ้ำไปแต่เพิ่มไม่ทันผู้อื่น ทั้งจากสถิติและจากการสังเกตของตนเอง ความเสื่อมลงนั้นเพิ่มขึ้นมากที่สุดในชนบท

ความเสื่อมลงที่เพิ่มขึ้นนั้น ย่อมส่งผลกระทบต่อทุนทางสังคม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในส่วนของบทความนี้ ทุนทางสังคม (ยกเว้นประเภทที่แฝงอยู่ในระบบอุปถัมภ์) จะมีระดับสูงต่อเมื่อความเสื่อมลงในชุมชนอยู่ในระดับต่ำ การเพิ่มขึ้นของความเสื่อมลงในรายได้นั้นย่อมส่งผลกระทบต่อทุนทางสังคม การร่วมมือระหว่างคนต่างๆ ในกิจกรรมของชุมชน (แม้กระทั่งในงานที่เกี่ยวข้องกับวัด) นั้นดูจะลดน้อยถอยลง คนจนจำนวนหนึ่งแสดงความเห็นว่า พวกเขาถูกกีดกันหรือแบ่งแยกออกไปในกิจกรรมของชุมชนหลายอย่าง อาจเป็นไปได้ว่า แม้กระทั่งในชุมชนที่ยังมีทุนทางสังคมในระดับที่สูง แต่ทุนทางสังคมดังกล่าวนี้ ได้ถูกยึดโดยคนระดับสูงและกลาง ขณะที่คนที่จนมาก ๆ ในสังคมจะถูกกีดกันจากประโยชน์อันพึงจะได้จากทุนทางสังคมของชุมชน

แต่สิ่งนี้อาจมีอิทธิพลแรงกว่าในการบั่นทอนทุนทางสังคม ก็คือกระแสสองกระแสที่มากกระทบชีวิตของคนในชุมชน กระแสแรกคือกระแสที่เกิดขึ้นจากการขยายบทบาทของรัฐ องค์กรของรัฐ และเจ้าหน้าที่ของรัฐ กระแสดังกล่าวนี้มีผลทำให้กิจกรรมบางอย่างที่ชุมชนเคยทำกันมาถูกรัฐเข้ามาดำเนินการให้ ในส่วนที่หนึ่งได้กล่าวถึงบทบาทของรัฐในการสร้างเหมืองฝายในภาคเหนือแล้ว แต่นอกเหนือไปจากงานด้านนี้แล้ว รัฐก็ได้มีบทบาทในการสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ อีกมาก นอกจากนี้รัฐก็ได้รับการกิจสำหรับงานด้านรักษาความปลอดภัยมากขึ้นเรื่อยๆ

แต่กระแสที่อาจมีอิทธิพลต่อทุนทางสังคมยิ่งไปกว่าบทบาทของรัฐก็คือ การขยายบทบาทของกลไกตลาดในชนบท เมื่อคนในชุมชนเริ่มมีความสัมพันธ์กับคนนอกชุมชน ไม่ว่าจะในการซื้อขายสินค้า ซื้อขายแรงงาน หรือกู้หนี้ยืมสิน กิจกรรมหลายอย่างที่เคยทำร่วมกันและอาศัยความไว้วางใจระหว่างกัน (ไม่ว่าในการกู้ยืมแรงงาน ในพิธีกรรมที่เรียกกันว่าการลงแขก หรือในการกู้ยืมข้าว) ก็ลดบทบาทลง คนในชุมชนนั้นค่อยๆ ลดการ “จัดการ” ความสัมพันธ์กับคนในชุมชน หันมาจัดการเรื่องการเงินของตนเองมากขึ้น

ถ้ามองดูสังคมในระดับเล็กที่สุดคือครอบครัว ครอบครัวเป็นเครื่องมือที่ชุมชนใช้ในการฝึกคนรุ่นหนุ่มรุ่นสาวสำหรับการเป็นสมาชิกในชุมชนนั้นๆ ต่อไปในอนาคต งานนี้ส่วนหนึ่ง โรงเรียนของรัฐได้รับ

ไปทำแล้ว และนับวันโรงเรียนก็จะยึดเวลาของเยาวชนเป็นจำนวนปีมากขึ้นเรื่อยๆ แต่โรงเรียนเป็นสถานที่ที่ฝึกเยาวชนให้เป็นสมาชิกของชาติ ไม่ใช่ของชุมชน ครั้นเมื่อเยาวชนจบการเรียนแล้ว หลายคนก็ออกไปทำงานนอกชุมชน การฝึกทำงานร่วมกันและสร้างความสัมพันธ์ต่อกันก็ลดน้อยถอยลงไปเรื่อยๆ

ทั้งกลไกของรัฐและกลไกตลาดนั้นมิได้เข้ามาเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ชุมชนหรือแม่แก่คนในชุมชนในฐานะที่เป็นปัจเจก เจตนารมณ์ของรัฐหรือของพ่อค้านั้นเป็นอย่างอื่น และเพราะฉะนั้น เมื่อเข้ามา ก็จะมีข้อบกพร่องนานัปการ การขยายตัวของกลไกตลาดให้ทางเลือกแก่ชาวชนบทมากก็จริง แต่อัตราการการใช้โอกาสจากทางเลือกที่มากขึ้นหาได้เท่าเทียมกันไม่ ด้วยเหตุนี้เอง ความเหลื่อมล้ำของรายได้นับวันก็จะเพิ่มขึ้น ขณะเดียวกัน บทบาทของรัฐที่มากขึ้นนั้น มิได้หมายความว่า รัฐได้แผ่ผลประโยชน์ของตนได้อย่างเท่าเทียมกัน ปัญหาการ “เข้าถึง” บริการต่างๆ ของรัฐจึงกลายมาเป็นประเด็นเชิงนโยบายที่สำคัญ

แต่มีทฤษฎีทางสังคมอีกประเภทหนึ่งคือส่วนที่แฝงอยู่ในระบบอุปถัมภ์ ได้เข้ามาขัดแย้งข้อบกพร่องของกลไกตลาดและกลไกของรัฐ แต่ระบบอุปถัมภ์นั้นมีลักษณะพิเศษของมันเองอยู่หลายประการดังที่ได้ชี้ให้เห็นแล้วในส่วนหนึ่งของบทความนี้ ที่สำคัญที่สุดก็คือ ระบบอุปถัมภ์เป็นระบบที่ต่อยอดความเหลื่อมล้ำระหว่างลูกพี่กับลูกน้อง ที่มีความสำคัญต่อมากก็คือ ระบบอุปถัมภ์นั้นเป็นฐานรองรับระบบการเมืองที่มีความแข็งแกร่งทนทาน และคาดได้ว่าจะยังมีต่อไป

ถึงแม้ว่าระบบอุปถัมภ์นั้นเกิดขึ้นได้ในระบบที่มีความเหลื่อมล้ำและถนอมไว้ซึ่งความเหลื่อมล้ำดังกล่าว แต่ก็ต้องยอมรับว่า เป็นส่วนเดียวของสังคมไทยที่เอื้อมไปถึงคนจน ตราบใดที่คนจนเหล่านั้นยังมีอะไรบางอย่างที่จะให้กับลูกพี่ได้ (แม้ว่าเป็นเพียงแค่แรงงานก็ตาม)

บรรณานุกรม

- Dasgupta, Partha and Ismail Serageldin (1999). *Social Capital: A Multifaceted Perspective*. Washington, D.C.: World Bank.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.